

МОНИКА ФИН, 1982-
Универзитет Падова

УДК: 094(=163.41)(450)“14/18“ ;
930.85(=163.41) (450)“14/18“ ;
655.1/4(=163.41)(450)“14/18“
ID: 201598732

ВЕНЕЦИЈА И СРПСКА КЊИГА

Сажетак: На идеалној мапи културне географије српског народа Венеција је дуго представљала најзападнију границу, будући да је била место у које су се, између 15. и 19. века, Срби увек враћали да би штампали своје књиге. Врхунци историје српске књиге у Венецији везани су за делатност војводе Божидара Вуковића Подгоричанина и Теодора и Ђурђа Љубавића у 16. веку, па и за грчку породицу Теодосије у 18. веку, који су од Венеције начинили средишно место књижарске продукције намењене Србима, објављујући књиге на „илирском“ писму. Ова студија настаје из жеље да се осветли вишевековна историја српске књиге у Венецији, обраћајући пажњу како на прилике у којима је живела српска заједница у Венецији, тако и на специфичности млетачког издаваштва.

Кључне речи: Венеција, српска књига, штампарство, Божидар Вуковић, браћа Љубавић, Димитрије Теодосије, Захарија Орфелин

Од почетка турске превласти највећи развојни центри српске културе су се дуго времена налазили ван географских граница историјске Србије. На идеалној мапи културне географије српског народа Венеција је дуго представљала најзападнију границу – била је, заправо, место у које су се, између 15. и 19. века, Срби увек враћали да би штампали своје књиге.

Од 15. века Венеција је била град у којем је штампарство доживело апсолутно највећи развој, захваљујући њеном богатству, стратешком гео-економском положају, културној отворености, као и политичкој аутономији. Врхунци историје српске књиге у Венецији везани су за делатност војводе Божидара Вуковића Подгоричанина и Теодора и Ђурђа Љубавића у 16. веку, и за грчку породицу Теодосије у 18. веку – објављујући књиге на „илирском“ писму Вуковићи, Љубавићи и Теодосијеви су од Венеције начинили средишно место књижарске продукције намењене Србима.

Да би се добио бољи преглед вишевековне историје српске књиге у Венецији, добро је поставити одреднице и најпре се фокусирати на прилике у којима је живела српска заједница у Венецији, а потом и објаснити одређене специфичности млетачког издаваштва.

*

Својом политиком толеранције млетачка власт одувек је помагала стварање вишенационалног друштва – странци различитог порекла и занимања налазили су у Венецији идеално место да се настане и напредују. Међу странцима присутним у Венецији од 10. века, најбројнији су били досељеници са Балканског полуострва, највише Грци, али и Далматинци и Албанци којима су се, почевши од 14. века, придружили бројни Јужни Словени – Хрвати и Срби.

Попут других најзначајнијих етничко-лингвистичких мањина у Венецији, и досељеници са Балкана временом су својим активностима дали правни оквир, организујући се у различита уметничка удружења, школе и братства, заснована на заједничкој професији или географском пореклу, која су овим мањинама обезбеђивала формално присуство у млетачком друштву и омогућавала очување њиховог културног идентитета.¹

Године 1442. Албанци су први створили своје удружење са Школом Сан Северо и Сан Гало. Затим, 1451. настала је Словенска школа (Светог Ђорђа и Трифуна) која је већ тада представљала бројну далматинску колонију, нараслу услед појачаног прилива досељеника, након што је Далмација доспела под доминацију Млетачке републике. Коначно, 1498. године Веће Десеторице (Consiglio dei Dieci) ратификовало је успостављање Школе Грка, који су у Венецији присутни од 11. века.

Грчко братство настало је са циљем да се заштите сиромашни сународници и да се добије могућност исповедања сопствене вере у миру и према традиционалним византијским обредима. У ту школу су, по правилу, примани са једнаким правом и Срби, због њихове припадности истој православној цркви, чије се градско седиште налазило у цркви Свети Ђорђе (San Giorgio dei Greci).²

Осећај пријатељства и наклоности који је везивао два народа потицао је, пре свега, од политичих прилика заједничких обема земљама. Суживот две нације под истом установом служио је, између осталог, и интересима Млетачке републике, која је на тај начин могла истовремено да контролише и Грке и Србе, уместо да управља двама раздвојеним балканско-православним језгрима

¹ Упор. Симонета Пелузи, *Libri e stampatori a Venezia: un ponte verso i Balcani*, Venezia, 2005, стр. 61-62.

² За статистичке податке у вези са активношћу Срба у оквиру грчког братства видети: Фани Мавроиди, „I Serbi e la confraternita Greca di Venezia“, *Balkan Studies*, 24 (1983), стр. 511-529.

унутар града. Треба, такође, истаћи да, за разлику од Далматинаца, број Срба у Венецији вероватно није био толико велики (или је био барем недовољан) да би се могло оправдати установљење њихове посебне школе.

Срби се појављују у регистрима Грчке школе од њеног оснивања. У првој половини 16. века има 23 српска члана – 11 мушкараца и 12 жена, чија је активност у политичком и привредном животу била „динамична и одлучна“.³ У том смислу, прави пример је случај Дионизија дела Векије (Dionixio, Dionisio della Vecchia), заправо војводе Божидара Вуковића Подгоричанина, поборника изузетних новина у економском управљању братством и, као што је познато, творца иницијатива на пољу издаваштва која је умногоме допринела историји српске културе. Изузетно активни Дела Векија (презиме које је Вуковић узео након венчања са једном млетачком племкињом) био је, на пример, прави борац аукцијске продаје покретне имовине школе да би се прикупила неопходна средства за изградњу цркве Светог Ђорђа.

Између 18. и 19. века српских чланова било је 37. Долазили су обично са далматинске обале, области која је била под млетачком доминацијом до 1797; међутим, било је и доста уписа са назнаком „Србин из Зете“. После пада Млетачке републике крајем 18. века, нови историјски чиниоци утицали су на смањивање и опадање грчког братства, које је, с друге стране, подстакло улазак чланова словенског порекла. Коначно је 1863. године донета одлука да се Србима обезбеди и право да буду бирани у Сабор, што је до тада била искључиво повластица Грка.

Према документима из те епохе, српски чланови су уобичајено скрупулозно поштовали своје економске обавезе према братству (односно плаћали годишњу чланарину, такозвану „луминарију“), иако се у својим прилозима нису могли надметати са Грцима, који су се, највећим делом, бавили трговачким делатностима и чије су економске прилике свакако биле имућније. Претпоставља се да су Срби били део малог броја властелинских породица које су се иселиле из Србије (или Црне Горе и Херцеговине) у Венецију из политичких разлога. Ипак, недостају подробији подаци о словенској браћи: на пример, у регистрима школе не спомињу се српска презимена, осим управо презимена Дела Векија-Вуковића. Та празнина би могла бити последица недовољног формирања презимена, односно потребе исељеника да усвоје мере опреза из „политичких“ разлога, или коначно (и највероватније) и једноставно последица вулгаризације њихових имена од стране Млечана, којима је било тешко да их изговарају.⁴

Напоследку, што се тиче делатности којима су се бавили Срби, врло је вероватно да је њихово често одсуствовање из лагуне било последица путовања везаних за трговачке активности. Према архивским подацима, у 18. и 19. веку

³ Мавроиди, „I Serbi e la confraternita Greca di Venezia“, *Balkan Studies*, 24 (1983), стр. 516.

⁴ Мавроиди, *Op. cit.*, стр. 516-519.

Срби, који су припадали Грчкој школи, били су превасходно трговци и војници, али било је и племића (односно земљопоседника).⁵

*

Захваљујући и постојању оваквих структурираних облика удруживања, која су имала значајану улогу у друштвено-културном уједињавању, било је природно да се у Венецији развије штампарство намењено како досељеницима који су у њој живели, тако и њиховим сународницима који су остали у отаџбини. Показаће се да је та продукција од суштинске важности пре свега за оне регионе у којима су могућности развоја у том сектору биле сужене због политичких и културних чинилаца, као и због не увек повољних економских динамика.

Док је у Европи нова технологија уносила револуцију у читаву сферу комуникације, Венеција се са својим штампаријама понудила као природан „културни мост“ према територијама Балканског полуострва, које су биле суочене са чврстим баријерама постављеним према развоју, интеграцији, усвајању културних подстицаја и импулса који јесу клијали, али никада нису процветали остваривши свој потпуни потенцијал.⁶

У том смислу, српски народ свакако није изузетак. У историји српске књижевности и културе налазимо вишеструке и прилично чврсте везе са деловањем млетачких штампарија, везе које датирају од самих почетака штампарства у граду Светог Марка и протежу се непрекидно вековима. Без страха од претеривања може се рећи да су домет и ефекти тих односа били такви да би без њих и српска књижевност и култура имали другачији ток и били умногоме сиромашнији: књиге објављене у Венецији између 15. и 19. века садрже можда најбољи део читаве књижевности те епохе, а утицале су на општу духовну и мисаону климу која је карактерисала српску културну историју, често преузимајући улогу покретача.⁷

Како је то тачно истакао Мирослав Пантић, током 16. и 17. века само у Венецији објављено је више од две стотине српских и хрватских књига.⁸ Венеција је, такође, била место из којег су се ка словенским земљама упутила оруђа, технологије и умећа, која су преносила читаво искуство неопходно за штампарску продукцију високог квалитета.⁹

⁵ Мавроиди, *Op. cit.*, стр. 524-525.

⁶ Упор. Пелузи, *Libri e stampatori a Venezia: un ponte verso i Balcani*, Venezia, 2005, стр. 78.

⁷ Велики део библиографије о овој теми сакупио је Вернер Шмиц у књизи *Südslawischer Buchdruck in Venedig (16-18 Jahrhundert)*, објављеној у Гисену 1977. Упор. такође Евгени Л. Немировски, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Баден-Баден, 1996-2007, том 2, 4 и 6.

⁸ Мирослав Пантић, *“I libri serbi e croati e l’attività tipografica a Venezia”, y: Il libro nel bacino Adriatico*, Firenze, 1992, стр. 53.

⁹ Упор. Пелузи, *Libri e stampatori a Venezia: un ponte verso i Balcani*, Venezia, 2005, стр. 71.

То не значи да је словенским народима на Балкану штампарство било непознато. На балканским територијама под отоманском влашћу оснивање штампарија свакако је било тешко, али не и неоствариво: између 15. и 16. века никле су у ствари и на словенској територији прве штампарске радионице чија је сврха била, пре свега, да удовоље потребама свештенства.

Прву штампарију са ћириличним словима (другу уопште, након оне која је основана у Кракову 1491) основао је на Цетињу господар Зете Ђурђе Црнојевић са опремом коју је (чини се) допремио баш из Венеције. Да би одговорио на већ тада хронично „умањеније светих књига“, између 1493. и 1496. године Црнојевић је штампао литургијска дела за православна богослужења, међу којима и чувени *Окѣоих ѣрвојласник црнојевићки* (1494), прву књигу штампану ћириличним словима у књижевној историји Јужних Словена.¹⁰

Затим, почетком 16. века, браћа Ђурађ и Теодор Љубавић бавила су се такође „светије књиги литургије“ – научивши штампарски занат у Венецији, отворили су штампарију при цркви у близини Горажда, да би се потом преместили у Трговиште. Између 1519. и 1523. године браћа Љубавић објавила су један *Литурѣијар* (или *Служабник*, јул 1519), један *Псалтир* (октобар 1521) и један *Молићвеник* (*Требник*, октобар 1523).¹¹ Као што се може наслутити из до сада наведених наслова, у овим центрима објављивале су се искључиво литургијске књиге веома ограниченог тиража. Обе штампарије су, на жалост, биле кратког даха због непостојања политичких и духовних установа које би биле у стању да их подрже.

У тим условима задатак очувања и умножавања књижевне баштине свео се на манастирске *скрићѣоријуме*, чија је типично средњовековна пракса преписивања књига омогућила не само да се српска култура сачува, већ и да се пренесе. Манастири нису били само преписивачки центри: међу штампаријама које су настале на територији Балканског полуострва између 15. и 17. века треба

¹⁰ Осим *Окѣоиха ѣрвојласника*, штампарија је објавила и један *Окѣоих петогласник* (1494), један *Псалтир* (1495), један *Молићвеник* (*Требник*, 1495/1496) и једно Четворојеванђеље (1495/1496), укупно, дакле, пет инкунабула, иако се претпоставља постојање и шесте књиге. Најкомплетнију библиографију о цетињској штампарији уредио је Боривоје Маринковић у првом тому збирке *Библиографија о нашем ћириличком шtamпарству, шtamпарѣијама и књигама XV, XVI и XVII столећа* (1988-1992), Цетиње/Нови Сад, 1988. Упор. такође *Пећѣ векова срѣпској шtamпарствѣ 1494-1994. Раздобље срѣпскословенске шtamпије : XV-XVII в.*, приредили М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачвић, Београд/Нови Сад, 1994, стр. 207-208; Немировски, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Том 2, *Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig*, Баден-Баден, 1997.

¹¹ За библиографију видети : Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком шtamпарству, шtamпарѣијама и књигама XV, XVI и XVII столећа*. Књ. 4. Део 1, *Од Горажда до Мркишне цркве (XVI) : (Горажде, Рујно, Грачаница, Милешева)*, Цетиње/Београд/Сарајево/Нови Сад 2001; вид. такође *Пећѣ векова срѣпској шtamпарствѣ 1494-1994. Раздобље срѣпскословенске шtamпије : XV-XVII в.*, Београд/Нови Сад, 1994.

у ствари споменути и штампарске радионице настале унутар зидина манастира Рујно, Грачаница, Милешева и Мркшина Црква.

Почевши од 16. века и бројне млетачке штампарије посветиле су се штампању књига за православне Србе: нови текстови на глагољници, и то не само литургијски, појавили су се у ствари у Венецији 16. века у издању штампарија Бидони и Пазини, као и у издању Андрее Торесана. Овима се затим придружује и бриљантно искуство Божидара Вуковића (1466–1539), пореклом из Подгорице, али који је у Венецији имао обичај да се зове, као што је наведено, Дионизије дела Векија.

Стигавши у лагуну након што је Цетиње пало под отоманску власт (1496), Вуковић се окренуо трговини и убрзо истакао унутар грчког братства. С обзиром на недостатак штампарија у његовој земљи, одлучио је да уложи сопствени капитал у штампарску делатност отворивши радионицу са ћириличним словима. Према ономе што сâм штампар тврди у предговорима дела која је објавио, на то га је подстакла жеља да буде од користи, покушавајући да надомести пропадање и сиромаштво које је у то време било својствено српској православној цркви. Радња Вуковића, основана 1519. године, коју је затим наследио син Винћенцо (1546), била је активна готово четрдесет година и објавила је неке од најзначајнијих литургијских и побожних књига на црквенословенском у издањима која су по лепоти и квалитету остала непревазиђена.

За време управљања Божидара Вуковића деловање штампарије може се поделити у две фазе. Првој (1519–1520) припадају један *Литургијар* (*Служабник*, чије је штампање завршено 7. јула 1519) и један *Псалтир*, објављен у два дела између 1519. и 1520. Након паузе дуге петнаест година штампарија је поново почела са радом 1536, објавивши пет дела у кратком временском року (1536 – 1540) – *Зборник* (1536), *Молићвеник* (1536), *Окћоих њејојласник* (1537), *Минеј* (1538) и *Молићвеник* (1539. или 1540). Ради се углавном о реиздањима дела на црквенословенском која су била у широкој употреби међу православним свештенством у балканском региону.¹²

Што се тиче дистрибуције ових књига, Вуковић је одржавао сталне везе са отаџбином, посебно са манастиром Милешева и са манастирима из скадарске области. Књиге штампане у његовој штампарији дистрибуиране су не само српским црквама, већ и по читавој источно-словенској области, све до обала Балтичког мора.

¹² За библиографију упоредити: Маринковић, *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, Књ. 2, *Божидар и Винћенцо Вуковић* (XVI), Цетиње/Београд, 1989; упор. такође: Немировски, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, Том 4, Die Druckerei von Božidar Gorazdanin in Gorazde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Баден-Баден, 2001; исти, том 6, *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Баден-Баден, 2003.

Поред Вуковића, током 17. века су и Италијани Рампацето, Пецана и Ђинами штампали књиге за словенске народе са Балкана.¹³ Издавачка кућа Ђинами, посебно, настала је на остацима штампарије коју је 1569. основао Которанин Јеролим Загуровић, а коју је крајем 16. века преузео Бартоломео Алберти-Ђинами. Радња је наставила са штампањем књига ћириличним словима задржавајући готово неспорно првенство на источном тржишту, чак и под вођством његовог наследника, сина Марка. Између 1638. и 1657. године радионица Ђинами штампала је у ствари бар 24 издања на српском језику, међу којима и један скупочени *Псалтир* (1638), репродукцију оног који је 1569. године штампао Јеролим Загуровић. Стога не изненађује што се још у половини 19. века браћа Бијазећо, штампари из Басана, сећају Марка Ђинамија као „илирског Марка Ђинамија, штампара из Венеције“.¹⁴

На преласку из 17. у 18. век штампање књига за српску публику у млетачким штампаријама доживело је делимичан прекид услед активности полиглотске штампарије Конгрегације за ширење вере, са седиштем у Риму, којој је поверено објављивање реформисаних литургијских књига намењених православним народима са далматинске обале.¹⁵

Ипак, од друге половине 18. века Венеција поново преузима вођство у књижарској продукцији за јужнословенске народе. Република је тада нудила услове који су омогућили да се попуни вишевековни јаз који је на целом Балкану погађао штампарски занат и комерцијализацију књижевних производа: након гашења српских штампарија насталих између 15. и 16. века у различитим центрима Балканског полуострва, српска књижевност је у ствари остала без могућности ширења сопствених дела.

На прагу 18. века, после великих промена које је донела *Велика сеоба*, појавила се код Срба прека потреба за адекватном штампаријом која ће одговорити на верске и дидактичке потребе: као што је познато, свештена елита се за то залагала од првих година пресељења српског становништва на територију данашње Војводине, али су покушаји Арсенија Чарнојевића III, Исаје Ђаковића и Мојсија Петровића да добију одобрење од аустријских власти остали узалудни. Одлучан да ослаби темеље српске културе да би православно становништво лакше привукао унији, аустријски двор је у ствари сматрао отварање штампарије „бескорисним и сувишним“ и саветовао православно елиту да

¹³ За библиографију о штампарији Ђованија Антонија Рампацета видети : Маринковић *Библиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа*, књ. 3, *Следбеници Божидара и Вићенца Вуковића*, Цетиње, 1989, стр. 187-205; за издавачку кућу Ђинами видети исто: Маринковић 1989, стр. 205-234.

¹⁴ О венецијанској штампарији Марка Ђинамија видети монографију Марије Наполи, *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento. La bottega di Marco Ginammi*, Наполи, 1990

¹⁵ Упор. Пелузи, *Libri e stampatori a Venezia: un ponte verso i Balcani*, Venezia, 2005, стр. 71.

користи унијатску штампарију у Трнави, једину радионицу у монархији која је поседовала ћирилична слова.¹⁶

Лишени сопствених средстава, чак и у првој половини 18. века Срби су наставили, дакле, да се ослањају на стране штампарије, преваходно на православне центре у Петрограду, Москви и Кијеву, чијем утицају се бечка власт упорно противила.¹⁷ Књиге за угарске Србе штампане су у овом периоду и у манастиру Раковац, као и у центрима Трговиште, Блаж, Јаси и Римник у Румунији.¹⁸

*

У том контексту појавила се венецијанска штампарија Димитрија Теодосија, отворена половином 18. века, у тренутку када је млетачко издаваштво поново оживело.

Након успона у 15. веку, млетачко штампарство је у 16. веку заправо доживело дубоку кризу, у суштини, због све оштрије стране конкуренције и притисака Контрареформације. Та стагнација у производњи наставила се и у 17. веку: како наводи Марио Инфелизе, аутор једне монографије посвећене млетачком издаваштву 18. века, Тридесетогодишњи рат, куга тридесетих година и свеукупно пропадање млетачке индустрије и трговине додатно су ослабили преостале старе штампарске радионице, остављајући брисан простор великим француским и фламанским кућама.¹⁹

Негативни тренд се, срећом, окренуо у последњим деценијама 17. века, када је млетачка штампарска индустрија коначно дошла до даха, а штампарске пресе постепено почеле да раде. Ипак, променило се и међународно окружење у којем је она требало да функционише: Европа је била подељена надвоје, а оштра граница делила је север и југ континента, одвајајући средњу и северну, протестантску Европу, од јужне Европе, латинске и католичке, те је значај латинског

¹⁶ Упор. Лаза Чурчић, „Тобожња унијатска штампарија у Трнави“, у ауторској књизи *Српске књије и српски њисци 18. века*, Београд, 1988, стр. 5-31.

¹⁷ Упор. *Српска шћамѡана књиѡа 18 века. Каталоѡ*. Приредили Л. Чурчић и Д. Стошић. Београд, 1963, стр. 173; Розана Морабито, *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo*, Казино, 2001, стр. 106.

¹⁸ О увозу руских књига у Угарску видети студију Мите Костића, „Рускосрпска књижарска трговина Терезијанског доба“, у зборнику *Културно-историјска раскрсница Срба у 18. веку*, Загреб, 2010², стр. 126-137; видети такође Никола Гавриловић, *Историја ћириличких шћамѡарија у Хабзбуршкој монархији у 18 веку*, Нови Сад 1974, стр. 33-52. О римничкој штампарији видети *Шћамѡарија у Римнику и обнова шћамѡања српских књиѡа 1726* (*Tipografia din Rimnic și relvarea tipăririi cărților sîrbești la 1726*), Нови Сад, 1976. Упор. такође Лаза Чурчић, „Штампање српских књига у Епископској штампарији у Римнику 1726-1761“, у ауторској књизи *Српске књије и српски њисци 18. века*, Нови Сад, 1988, стр. 63-75.

¹⁹ Марио Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, Milano, 1999.

језика био мањи, као што су и италијанска култура и књижевност изазивале мање одушевљења. Дакле, Млечани су се од краја 17. века готово искључиво усредсредили на јужну Европу, штампајући књиге религиозног и литургијског карактера за којима је постојала потражња у читавом шпанском свету и у целој католичкој и православној Европи.

Препород штампарске делатности и потражња за књигама, која је обележила прве деценије 18. века, довели су до тога да се занимање за издаваштво пробуди и код финансијера који нису имали везе са штампарским еснафом, али су сматрали књигу диверсификованим обликом финансијског улагања.²⁰ Испоставило се да је, на дуги рок, допринос ових „капиталиста“ био од пресудне важности, пошто је омогућио оснивање нових штампарија и покретање амбициозних издавачких пројеката. Видеће се, на пример, како је и богатство Димитрија Теодосија везано за личност једног богатог млетачког трговца, маркиза Пана Маруџија.

У суштини, већи капитали и повољнија међународна клима довели су до великог оживљавања почетком 18. века – млетачка књига, снажна због квалитета својих издања (реномираних због лепоте слова и хартије и тачности), одговарајуће цене и добре комерцијалне дистрибуције, поново је освојила италијанска и страна тржишта.

Још један елемент који је утицао на то да Венеција постане омиљени центар, пре свега за странце, јесте не претерано пажљива цензура. Иако је по прописима сваки штампар морао да дâ дело, које је намеравао да објави, на две различите ревизије (ревизору којег би именовали Реформатори и оцу инквизитору из Римске инквизиције), временом је ова пракса довела до растеређивања процедуре услед чега се издавање дозвола за штампање често сводило на неку врсту формалног чина.

Текстови дозвола за штампање и привилегија, које су издавали Реформатори Универзитета у Падови, чувају се у великом броју у књигама Венецијанског државног архива. Та документа посебно су драгоцене пошто омогућавају праћење издавачке делатности у Венецији из века у век, од увођења штампе до пада Млетачке републике. Као што нам опет показују, на пример, истраживања Мирослава Панџића, понекад се само на основу ових докумената може одредити када су штампане неке српске књиге, чији примерци не садрже никакав податак о томе.

Посебан осврт заслужују штампарске дозволе са „лажним датумом“ (*falsa data*) или „страним датумом“, као другим обликом дозвола за штампање рас-

²⁰ Иако није једноставно реконструисати животе „капиталиста“ у ондашњим документима (еснафска правила нису дозвољавала учешће на састанцима субјектима који нису припадали Цеху), ипак знамо да су ови финансијери често били припадници млетачке властеле, односно да су били богати страни трговци који су радили у Венецији и чије се искуство у трговини показало драгоцено и у издаваштву (упор. Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, 1999, стр. 54-55).

прострањеним и у бројним другим италијанским државама, а које су биле у употреби у Венецији, чини се, већ у 16. веку. Да би се стекла представа о обиму текстова штампаних у Венецији на овај начин, треба рећи да су дела са „лажним датумом“ чинила око 30-40% укупно штампаних књига током 18. века.²¹

Често су искључиво комерцијални разлози наводили Реформаторе да дају предност том систему, првенствено у случају издања намењених извозу. Посебно успешна страна издања имитирана су, дакле, у свему, пошто се, рачунајући на мале трошкове најорганизованије млетачке штампарије, надало да ће се оригинална издања без тешкоћа моћи пласирати на тржишту. Тим пре је дакле „лажни датум“ издаван млетачким штампарима који су штампали на страном језику и писму: на пример, на почетку своје активности Димитрије Теодосије је такође објавио двадесетак наслова са датумом у којем се наводе Москва и Петроград, како би их боље пласирао на словенском истоку.

Млетачка књижевна продукција одувек је била у значајној мери намењена продаји ван државе: како наводи Марио Инфелизе, половином 18. столећа готово 80% продукције било је намењено извозу.²² Млечани су тада постали најзначајнији добављачи књига у јужној и средоземној Европи, од Лисабона до Константинопоља. И не само то – оснажили су своју надмоћ чак и на Истоку под турском доминацијом, трудећи се да допру чак до готово непознатог словенског света, где је писменост била готово свуда слаба, односно ограничена највише на православно свештенство, а штампарска опрема готово непостојећа.

Због свега тога, источна Европа постала је тржиште погодно за широку експлоатацију, а међу великим европским издавачким центрима Венеција је имала извесне предности: као традиционално место у којем се сусрећу Запад и Исток, град у лагуни имао је у себи интелектуалних и финансијских снага које су биле у стању да отворе та далека тржишта, с обзиром на то да је могао да рачуна на грчке и словенске поданике који су могли преузети улогу посредника млетачког издаваштва на Истоку. Подстицању те активности служила је, између осталог, и чињеница да су штампарије на „источним“ језицима (грчком,²³

²¹ За статистичке податке у вези са тим, видети: Марио Инфелизе, „*Falsificazioni di stato*“, у *False date. Repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo di edizione (1740-1797)*, прир. п. Бравети, О. Гранзото, Firenze, 2009, стр. 7-27.

²² Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, 1999, стр. 236.

²³ Међу штампаријама на „источним“ језицима, посебан успех имале су штампарије на грчком језику које су у Венецији присутне од краја 15. века. Управо је у Венецији штампана прва књига на грчком писму, једна верзија *Еројемаше* Емануела Кризолора, објављена 1471. код издавача Адама де Амбергауа. Након почетног периода обележеног спором, али сталном експанзијом (око 80% укупно штампаних књига на грчком до 18. века било је објављено у Венецији), венецијанска продукција грчких књига доживела је посебан успех између краја 17. и 18. века, захваљујући, пре свега, грчким издавачима Гликису, Сароу и Теодосију и италијанском Бортолију (Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, 1999, стр. 262-264).

арапском, јерменском, хебрејском и словенском) уживале привилеговане услове: с обзиром на тешкоћу слагања слова на тим језицима, избор особља био је слободан, као и регулисање плата, а изнад свега, постојала је могућност да се одреди цена књига која је морала водити рачуна о трошковима превоза и курсној разлици између валута.

У другој половини 18. века задржавање венецијанске трговине на Истоку било је, пре свега, заслуга Епирца Димитрија Теодосија: 1755. године Теодосије је отворио још једну штампарску радњу која је имала кључну улогу за српску културу као једина штампарија тог доба која је била у стању да штампа, и у којој су се штампале, књиге на ћириличном писму намењене српској публици.

*

Димитрије Теодосије био је пореклом из Јањине, а потицао из породице трговаца. Епир је напустио још у младости, а стигавши у Венецију, увек се кретао у кругу најзначајнијих грчких трговачких породица, поготово у друштву Маруцијевих и Гликисових. Младић је био врло привржен имућном трговцу Пану Маруцију, такође пореклом из Јањине, али одавно настањеном у Венецији, једној ауторитативној и веома активној личности чија ће се помоћ касније показати од суштинске важности за Димитријеву штампарску делатност.

Штампарски занат Теодосије је научио службујући у Гликисовој радионици, где је убрзо постао директор и коју је, на крају, одлучио да преузме, задржавајући ипак њено изворно име.²⁴ Почетком педесетих година Теодосије је ипак одлучио да отвори и своју штампарију и да се усредсреди на трговину књигама на ћириличном и глагољичном писму, намењеним јадранском басену.

Према утврђеном поступку, у августу 1754. године Теодосије је упутуо Реформаторима Универзитета у Падови молбу да буде уписан у Цех књижара и штампара и понудио се да оснује штампарију са „илирским“ словима, тражећи двадесетогодишњу привилегију штампања уз ослобођење од било каквих намета. У прилог свом захтеву Теодосије је навео да књижарска трговина

²⁴ Штампарија Николе Гликиса настала је 1670. године на остацима славне куће Албрици. Гликис, породица трговаца пореклом из Јањине у Епиру, имала је значајне трговачке везе у разним местима, са базом у Софији и Константинопољу, поред Венеције и Јањине, и читаву листу страних клијената из Будимпеште, Букурешта, Јасија и Москве, као и грчких колонија у Бечу, Трсту и Ливорну. Након смрти оснивача Николе, крајем 17. века, кућа Гликис доживела је период стагнације, да би затим поново процветала 1742. са преко 300 наслова одштампаних до 1788. године. Најкомплетнију монографију о Гликисовој штампарији уредио је Георгиос Велудис, *Das griechische Druck- und Verlagshaus Glikis in Venedig, 1670-1854: Das griechische Buch zur Zeit der Türkenherrschaft*, Wiesbaden, 1974.

Млетачке републике није у стању да покрије тржиште штампе на „илирском“, преваходно литургијских књига по грчком обреду, које су се увозиле из Велике московске кнежевине уз оргоман трошак.²⁵

Упркос одлучном противљењу поглаварâ еснафа, који су се обратили властима тврдећи да су се на „илирском, односно словенском“ језику књиге већ штампале у Венецији штампарије Пецана, Зане, Оки, Орландини и друге,²⁶ Сенат Републике одобравао је најпре упис, а затим и привилегију које је Теодосије тражио, ценећи позитивним успостављање „новог промета књигама за који, као нови производ, трговина има интереса, и који пружа средства поданицима за веће пословање и повећава приход књижарској професији“.²⁷

Историографија је дуго времена прихватала претпоставку по којој је власт Млетачке републике следила посебне политичке циљеве са отварањем штампарије Теодосије. Према тим теоријама, књиге које је он штампао и дистрибуирао у земљама Балканског полуострва требало је да помогну, у договору са римском куријом, унијатизацији Срба из Далмације као и да умање политички утицај Русије, главног партнера у књижарској трговини за православно становништво региона.²⁸

Први који је подржавао ову тезу био је Јован Томић, аутор једне од првих монографских студија посвећених делатности издавачке куће Теодосије, која је објављена 1929. године.²⁹ Томићев став је јасан од првог пасуса чланка у којем отворено говори о „политичком смеру који се желео постићи“ Теодосијевом штампаријом.³⁰

Други суштински чинилац Томићеве тврдње је историјски. Половином 18. века територије Далмације под влашћу Млетачке републике биле су заправо добрим делом настањене православцима који су често били приморавани да се приклоне унијатској цркви. Искорењивање православља у Далмацији било је, између осталог, одувек жеља папске столице чији су се изасланици ипак суочавали са отпором локалних властелина и снажном руском пропагандом на Балкану; та пропаганда материјално је била подржавана и систематским увозом литургијских текстова, што млетачке власти нису спречавале. Да би се „шизматичи“ (читај: православци) преобратили у католичанство, било је,

²⁵ Упор. ASV, Riformatori, f. 26, c. 24r.

²⁶ ASV, Riformatori, f. 26, cc. 27r-28r.

²⁷ ASV, Senato Terra, f. 2213, c. 332 r/v; ASV, Senato Terra, f. 2229, c. 639.

²⁸ Упор. М. Костић, „Рускокрпска књижарска трговина Терезијанског доба“, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у 18. веку*, Загреб, 2011.

²⁹ Јован Томић, „Кад је и с којим смером основана словенска штампарија Димитрија Теодосија у Млечима?“, у: *Глас СКА*, 133 (1929), стр. 29-73.

³⁰ Томић, *Нав. дело*, стр. 29.

дакле, неопходно располагати не само проповедницима, већ, пре свега, верским текстовима на локалном језику.

Тим поводом, Томић цитира један документ који је својеручно написао папа Бенедикт XIV у септембру 1754. године којим се од владе Млетачке републике тражи помоћ у управљању далматинским православцима. У том документу папа препоручује да се конфискују сви литургијски, догматски текстови и катихизиси увезени у Далмацију из Москве, и да се замене сличним текстовима, „очишћеним“ од „шизматичких“ садржаја, који ће бити одштампани код падованског католичког семинара под надзором кардинала Рецониока.³¹

Томић објашњава такође и Теодосијеву употребу „лажног датума“, која је нашла оправдање, према његовим речима, увек у политичким разлозима.

Томићево истраживање створило је чувени преседан у историографији тог типа. На њега се у неколико наврата, на пример, позива Лазар Плавшић, који је такође дао да се наслути да је Теодосијев рад имао и политичке импликације. Плавшић је са своје стране циљао на ривалитет који је у 18. веку постојао између Хабсбуршке монархије, Венеције и Русије око превласти над Балканом, где су руски цареви покушавали да одрже живим сопствени утицај постављајући се за бранитеље православља, а подржавали су то слањем литургијских књига.³²

Заиста, изгледа као да се све поклопило, чак и временски, са Теодосијевом молбом. Ипак постоји један елемент који не треба пренебрегнути, а то је млетачки дух: зашто би Венеција, у суштини, требало да се покори захтевима папства и да тако потчини свој суверенитет на далматинским територијама на којима су, између осталог, православци чинили већину становништва?

Као што је познато, 1961. године Мирослав Пантић показао је, и то на основу венецијанских архивских докумената, да су разлози за концесију, која је дата Теодосију, били чисто економске природе.³³ Дубоке намере млетачке владе изражене су јасно у оцени коју су дали Реформатори након прве Теодосијеве молбе (август 1754) која је упућена Сенату Републике: она садржи стварне мотиве који су економске и комерцијалне природе, нема помена о наводној католичкој пропаганди на Балкану, а још мање о умишљеним антируским тендецијама.

Заиста, одувек је код Млечана превладала логика газдовања, а притисак у Далмацији донео би Венецији само невоље. Млетачка влада, далеко од тога да програмски подржи римске планове унијатизације, позивала се, дакле, на толеранцију и привилеговала је поштовање културних различитости у односима

³¹ Томић, *Нав. дело*, стр. 57-58.

³² Лазар Плавшић, *Српске шийамтарије: од краја 15. до средине 19. века*, Београд, 1959, стр. 203.

³³ Мирослав Пантић, „Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије“, у *Прилози*, бр. 24/3-4 (1961), Београд, стр. 206-235.

са својим поданицима, у корист доброг функционисања државе. Не треба заборавити ни дугу и оштру борбу између Млетачке републике и римске курије око питања цензуре која се закључила избором Млечана да дају сопственим цензорима потпуну аутономију у одлучивању, потврђујући и тиме традиционалну независност Венеције у питањима штампарства.

Што се тиче наводне потребе за борбом против руске надмоћи на Балкану путем књига које је објављивала кућа Теодосије, испоставља се да је и она неоснована с обзиром на то да је Венеција, стално супротстављена аустријској политици у региону, барем до седамдесетих година 18. века, видела у Русији једину силу која је била у стању да подигне словенске народе против Турака и да паралише Хабзбурге. Међутим, добар део млетачке аристократије био је носилац распрострањеног русофилства о којем сведочи пораст броја дела посвећених руским монарсима, која су објављена управо у Венецији током 18. века: међу њима Орфелиново *Жиџије Пејтра Великој*, које је објавио баш Теодосије 1772. године, наравно представља један од најбољих примера.

Отварањем Теодосијеве штампарије циљало се, дакле, на подстицање оживљавања млетачке штампарске индустрије, која је, као што смо видели, током 17. века доживела велики пад, па је и пракса куће Теодосије да прибегава „лажном датуму“ наводећи као место штампања Москву или Петроград, била навелико распрострањена у Венецији. Треба, међутим, истаћи да су резултати које је добио Томић, а које је Пантић оценио као недовољне, били, на жалост, такви због оскудне архивске грађе коју је он прегледао: Томић је једноставно ограничавао свој рад на период 1754-1758, занемарујући наредне године за које, пак, постоји читаво богатство одлично сачуваних докумената.

Остало је, ипак, да се појасни разлог који је навео Теодосија, занатлију од око педесет година и са тридесет година искуства, да се посвети штампању књига на језику који вероватно није разумевао. Мирослав Пантић претпоставља да су му од почетка били блиски „саветници“ српске националности, што се чини још вероватнијим ако се узме у обзир чињеница да је листа књига које је објавила кућа Теодосије у првим годинама своје активности у потпуности одговарала потребама српске цркве.

Лаза Чурчић претпоставља да је само неко ко је познавао српске књиге и могуће потребе књижарског тржишта, као и цене руских књига, те дакле и могућу зараду која се могла остварити, могао подстаћи Теодосија да се баци на један такав подухват. Сад, пошто је неспорно да у оно време није постојало много таквих личности међу Србима, готово је природно помислити на Захарија Орфелина. У епохи у којој политичке прилике не би дозволиле успостављање директних контаката између Карловачке митрополије, којој је била неопходна штампарија, и Теодосија, Орфелин је био тај, који је педесетих година 18. века радио код карловачког митрополита, и имао контакте са венецијанским штампаром; и то не неопходно без знања српске свештеничке хијерархије.

Али, да се вратимо на активност штампарије. Према подацима које имамо, радионица се налазила у улици Кале дел пестрин (Calle del Pestrin), у данашњој четврти Кастело (Castello); то је била четврт грчких штампарија, у близини цркве Светог Ђорђа и седишта братства. Штампарија се сигурно налазила на последњем спрату једне од зграда у улици Calle del Pestrin, као што је то био обичај код штампара тог доба.

Теодосију је било дозвољено да штампа на глагољници и на ћириличном („илирском“) писму: то је уствари руска *гражданска ћирилица*, уведена у првој деценији 18. века од стране цара Петра Првог ради штампања текстова превасходно световног карактера. Историографија се, углавном, слаже око тешкоћа које је Теодосије имао да би набавио управо „илирска“ слова; Павле Соларић, сарадник Теодосијевих на преласку из 18. у 19. век, написао је у свом предговору у „каталогу“ штампарије, *Поминак Књижески*, да су ћирилична слова стигла из Москве, док су глагољична увезена из Рима.³⁴ „Илирска“ слова су ипак каснила, а било је још теже пронаћи ревизора који би био у стању да оцени складност књига за језике на којима се штампало у радњи. Коначно 14. децембра 1755. именован је свештеник Николо Гросета.³⁵

Из свих ових разлога Теодосије је почео да штампа на грчком језику објављујући прву књигу 1755; затим ће се штампање књига на грчком језику наставити паралелно са штампањем оних на словенском.

Теодосијеви почеци свакако нису били мучни попут почетака многих његових колега: према једном извештају о члановима Цеха из 1759. године, Теодосије је поседовао „велика средства“, што је остало непромењено барем до краја седамдесетих година.³⁶ Огромни капитал којим је Теодосије могао да располаже долазио је из благајне маркиза Пана Маруџија, изузетно значајне личности у Венецији у 18. веку не само због свог огромног иметка, већ због његове политичке улоге и ангажовања да у Италији подржава разлоге и интересе Катарине II, која га је акредитовала као дипломатског представника у Републици „и при других италијанских областјах“ 1768. године.³⁷

Већ половином шездесетих година кућа Теодосије располагала је, дакле, са две активне штампарске пресе и потраживала је толико дозвола за штампање колико су упућивали и Ремондини из Басана, и нешто мало мање него Баљони, тада највећи штампар Републике; радња је била на истом нивоу као штампарије за италијански језик по техничкој опреми, нивоу особља и квалитету рада, са

³⁴ Павле Соларић, *Поминак књижески*, прир. Лазар Чурчић, Инђија, 2003.

³⁵ ASV, Riformatori, f. 31, c. 100.

³⁶ Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, 1999, стр. 265.

³⁷ О томе упоредити: Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, 1991, стр. 265; такође, Франко Вентури, *Settecento riformatore*, том 3, *La prima crisi dell'Antico Regime* (1768-1776), Torino, 1990, стр. 5.

добрим обртом средстава, посебно у иностранству и позамашним бројем претплатника.³⁸

Да пређемо коначно на праву делатност куће Теодосије...³⁹

Према Соларићевом *Поминак Књижески*, први текст на „илирском“ језику који је штампао Теодосије био је *Крајћкоје шолкование законаѿ десјайѿословија*, део чувенијег *Первое ученије ойроком* Феофана Прокоповича, које је венецијански штампар објавио са датумом „Москва 1759, месец новембар“. Ипак није вероватно да је дело заиста штампано те године, ако, као што изгледа, Теодосије није могао да располаже ћириличним словима пре 1761. године.

Вероватније је онда, бар према Пантићу, да су прве књиге изашле из штампарских преса куће Теодосије у јесен 1761. године. Пантић наводи управо три дела, један *Молийвослов* и један *Требник*, оба објављена под „лажним датумом“ 1731, и кратки поема *Горесѿни ѿлач славнија иноѿда Србији*, штампан, ако је судећи према импресуму, у новембру 1761. године.

Од самог почетка кућа Теодосије објавила је знатну количину светих и литургијских књига намењених различитим областима Источне Славије (Далмација, Босна, Србија, Бугарска, Трансилванија, Молдавија и Велика московска кнежевина), добијајући дозволе за штампање под „лажним датумом“ Москве или Петрограда и доживљавајући толики успех да је било неопходно поновно штампање. Овима се придружују и текстови световне природе.

Ако је тешко, као што се види, са сигурношћу одредити када је објављено прво дело на „илирском“ језику, даљој продукцији куће Теодосије може се доста лако ући у траг захваљујући обимној архивској грађи.

Шездесетих година 18. века Димитрије Теодосије је започео сарадњу на даљину са Захаријом Орфелином, који се тада почео бавити готово у потпуности књижевношћу и штампом. Теодосијева штампарија тада је објавила три написа српског аутора, тј. већ цитиран *Горесѿни ѿлач славнија иноѿда Србији* (1761) и његову варијанту на „народном језику“, под насловом *Плач Србији* (то без датума, али вероватно 1762. године), па и кратки напис *Мелодија к ѿролећу* (1764).

³⁸ Сви ови подаци могу се пронаћи у књизи Георгиоса С. Плумидеса *To Venetikon tyrographieion tou Dēmetriou kai tou Panou Theodosiou 1755-1824*, која представља до данас најкомплетнију монографију о животу штампарије Теодосије. Књига је на грчком језику објављена 1969. У њој истичемо посебно богату библиографију, засновану, пре свега, на грађи сачуваној у венецијанским архивима. Осим што са прецизношћу износи историју штампарије и њених издања, Плумидес дотиче питања која су до тада била у потпуности непозната, дајући, на пример, комплетне спискове радника запослених у радионици и претплатника Теодосијевих издања, поред драгоцених података о обрту средстава штампарије.

³⁹ За каталог српских књига штампаних код Теодосијеве штампарије, видети: *Српска шћамѿана књиѿа 18 века. Каѿѿалоѿ*, Београд, 1963, стр. 198-200; упор. такође Георгије Михаиловић, *Српска библиоѿрафија 18. века*. Београд, 1964.

У мају 1764. године Орфелин је, на крају, стигао у Венецију, па је одмах ушао у службу у штампарији Теодосије, постајући у сваком смислу најближи и најдрагоценији сарадник грчког штампара. Неспорно је у којој се мери у читавој продукцији тих година веома снажно осећа присуство Орфелина, који је био приређивач и веома често и аутор књига штампаних између 1764. и 1770. Међу њима вреди цитирати историографска ремек-дела Палва Јулинца *Крайњое введение в историју происхождения славено-сербскаго народа* (1765), затим уџбеник *Новаја сербскаја ариџметика* Василија Дамјановића из 1767 године, и, коначно, *Еџиџом* Дионизија Новаковића, први литургијски уџбеник у историји српске књижевности, који је Теодосије објавио без датума, иако се у импресуму појављује година 1741. као датум „састављања“.

Поставши одмах у сваком смислу поданик Републике, 1768. године Орфелин је званично именован за коректора и ревизора књига на „илирском“ писму ванредним указом Реформатора од 12. марта.⁴⁰ За самог Орфелина је венецијански период био изразито плодан и срећан, јер је код Теодосија имао могућност да штампа своја најзначајнија дела: одлучан да еманципује српски народ својом издавачком и популизаторском активношћу, Орфелин је интензивно радио на ширењу образовања објављујући школске уџбенике, поред многих других текстова религијског, али и световног садржаја. Иако је делио опредељеност српске цркве у односу на руску културу, Орфелин је циљао на све већу секуларизацију садржаја књижевности, подстицан снажним занимањем за културну еманципацију народа насупрот заосталости клера. Према Тихомиру Остојићу „српски први књижевник коме то име с правом припада“,⁴¹ Орфелин се може, дакле, сматрати једним од првих претеча великог културног преокрета који ће довести до укључивања српске културе у европску панораму.

Међу најзначајнијим Орфелиновим делима штампаним у Венецији су два наслова од суштинске важности за историју српске књижевности 18. века. Први је, наравно, *Славено-сербски Маџазин* (1768) који се, по структури и садржају, уписује с пуним правом у ред европских књижевних часописа енциклопедијског карактера те епохе: наиме, Орфелинов *Маџазин*, у потпуности у складу са енглеским, француским, италијанским и руским моделима тога доба, садржавао је текстове хетерогене природе и имао простор за рецензије нових објављених књига.

Други наслов који свакако заслужује да се помене јесте *Жиџије Пеџра Великој*, прва монографија о Петру I написана на словенском језику, дело које је још увек компилација, али изузетног значаја због свог обима и богатства употребљене документарне грађе. Орфелинова монографија била је добро раширена и у Русији, толико да се оправдало издање „на руском језику“ објављено Академијом наука у Санкт Петербургу 1774. године.

⁴⁰ ASV, Riformatori, f. 36, c. 727.

⁴¹ Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин. Живој и рад му*. Београд, 1923, стр. 78.

Веома ретко илустровано издање монографије више пута је споменуто као „најлепша књига српског 18. века“ и представља опипљив доказ графичког умећа куће Теодосије и самог Орфелина. Међутим, изгледа да су управо скупе илустрације биле разлог сукоба између Теодосија и његовог сарадника. Одлучан да објави своје дело онако како га је замислио, то јест са илустрацијама, Орфелин се знатно задужио код Теодосија и био због тога приморан да напусти штампарију односећи са собом незнатан број комплета дела, које је штампар ипак завршио и објавио.⁴² Непуне две и по године након што је именован за ревизора, Орфелин је дакле напустио лагуну и венецијанску радњу коју је у међувремену званично преузео Димитријев нећак, Пано Теодосије. Након Орфелиновог одласка, у септембру 1770. године функција ревизора куће Теодосије прешла је, дакле, у руке Грка Спиридона Руђерија.

Истовремено, Хабзбуршка влада била је заузета спровођењем нове школске реформе (*Allgemeine Schul Ordnung*) чија ће примена бити незамислива без штампарија које би биле у стању да направе једнаке уџбенике за све монархијске установе. Илирска дворска депутација је 8. децембра 1769. године донела одлуку о отварању бечке штампарије Јозефа фон Курцбека којем је уступљен двадесетогодишњи монопол на штампу, трговину и увоз књига на ћириличном писму на територији Хабзбуршке монархије.⁴³ Са више од 150 дела објављених између 1771. и 1792. Курцбек је постао главни конкурент куће Теодосије, чија је активност, већ знатно смањена почетком седамдесетих година, почела још брже да опада са аустријском окупацијом Венеције након Кампоформијског мира, потписаног у октобру 1797. године.

Димитрије Теодосије преминуо је у Венецији у марту 1782. године. Између 1761. и 1776. епирски штампар објавио је око педесет „сервијанских“ књига. Његов нећак, Пано, ипак је наставио да штампа књиге на српском до 1824. године чак и после окупације Венеције, иако је у то доба монопол за територије Хабзбуршке монархије већ био прешао у руке универзитетске штампарије у Пешти.

*

Венецијанска штампарија Теодосијевих била је добрим делом 18. века једина радионица која је штампала књиге за српску публику; као таква она је имала кључну улогу за развој српске културе. Као одговор на трговачке интересе њеног власника, Теодосијева штампарија није се ограничила само на

⁴² О томе видети студије П.А. Дружинина, „История издания книги Захарии Орфелина о Петре Великом“, у *Памятники культуры нового ойскрипяия*, 2000, стр. 55-65, и Боровоја Чалића, „Прилози о Житију Петра Великог Захарии Орфелина“, у *УбейоийскД Просвјетиа*, 2010, стр. 258-281.

⁴³ О историји Курцбекове штампарије видети: Гавриловић, *Историја ћирилических шийампарија у Хабзбуршкој монархији у 18 веку*, Нови Сад 1974, стр. 127-201.

објављивање литургијских књига, већ је издавала и световна дела: први српски просветитељи – пре свега Захарија Орфелин, Атанасије Стојковић, Доситеј Обрадовић и Павле Соларић – ослањали су се заправо с поверењем на венецијанску радњу, сигурни да ће тако моћи да допринесу ширењу световне културе међу својим сународницима.

У том смислу, предност коју су српски интелектуалци давали граду у лагуни није нимало била неоснована: за разлику од бечког двора који се трудио да угуши културно буђење српског народа чак и уз помоћ цензуре, Венеција је, захваљујући цензорском систему, који није био превише строг, и пре свега штампарима, који су обраћали доста пажње на нове културне интересе, омогућавала заправо одувек слободније кружење идеја.

У светлу оног што је речено, речи Лазара Плавшића добро описују допринос који је млетачко штампарство дало историји српске културе и књижевности током векова: „На крају, треба истине ради подвући да су Млечани, без обзира на мотиве којима су се руководили у омогућавању развоја нашег штампарства, објективно нама помогли, прво, да станемо у ред оних народа код којих је штампарска вештина прокрчила себи пут већ двадесетих година 15. века; друго, да у условима робовања Турцима, штампањем књига очувамо нашу народност и да развијемо писменост, духовну и световну културу“.⁴⁴

Литература

1. Георгиос Велудис, *Das griechische Druck- und Verlagshaus Glikis in Venedig, 1670-1854: Das griechische Buch zur Zeit der Türkenherrschaft*, Wiesbaden, 1974.
2. Франко Вентури, *Settecento riformatore*, том 3, *La prima crisi dell'Antico Regime (1768-1776)*, Torino, 1990.
3. Никола Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у 18 веку*, Нови Сад 1974.
4. П. А. Дружинин, „История издания книги Захарии Орфелина о Петре Великом“, у *Памятники культуры новых открытий*, 2000, стр. 55-65.
5. Марио Инфелизе, *L'editoria veneziana del Settecento*, Milano, 1999.
6. Марио Инфелизе, „Falsificazioni di stato“, у *False date. Repertorio delle licenze di stampa veneziane con falso luogo di edizione (1740-1797)*, прир. п. Бравети, О. Гранзото, Firenze, 2009, стр. 7-27.
7. Мита Костић, „Рускосрпска књижевна трговина Терезијанског доба“, у *Културно-историјска раскрсница Срба у 18. веку*, Загреб, 2010², стр. 126-137.
8. Фани Мавроиди, „I Serbi e la confraternita Greca di Venezia“, *Balkan Studies*, 24 (1983), стр. 511-529.

⁴⁴ Лазар Плавшић, *Српске штампарије: од краја 15. до средине 19. века*, Београд, 1959, стр. 220.

9. Боривоје Маринковић, *Библиографија о нашем ћирилском шћамйарсћиву, шћамйаријама и књиама XV, XVI i XVII сћолећа* (1988-1992), Цетиње/Нови Сад, 1988.
10. Георгије Михаиловић, *Срћска библиографија 18. века*. Београд, 1964.
11. Розана Морабито, *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo*, Касино, 2001.
12. Марија Наполи, *L'impresa del libro nell'Italia del Seicento. La bottega di Marco Ginatti*, Наполи, 1990.
13. Евгени Л. Немировски, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, Баден-Баден, 1996-2007.
14. Тихомир Остојић, *Захарија Орфелин. Живој и рад му*. Београд, 1923.
15. Мирослав Панћић, „Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије“, у *Прилози*, бр. 24/3-4 (1961), Београд, стр. 206-235.
16. Мирослав Панћић, „I libri serbi e croati e l'attività tipografica a Venezia“, у: *Il libro nel bacino Adriatico*, Firenze, 1992.
17. Симонета Пелузи, „Libri e stampatori a Venezia: un ponte verso i Balcani“, у *Ponti e frontiere*, Venezia, 2005, стр. 61-78.
18. Пет векова српског штампарства 1494-1994. Раздобље српскословенске штампе : XV-XVII в., приредили М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд/Нови Сад, 1994.
19. Лазар Плавшић, *Српске штампарије : од краја 15. до средине 19. века*, Београд, 1959.
20. Георгиос С. Плумидес, *To Venetikon typographeion tou Dēmetriou kai tou Panou Theodosiou 1755-1824*, Athēnai, 1969.
21. Павле Соларић, *Поминак књијески*, прир. Лазар Чурчић, Инђија, 2003.
22. *Срћска шћамйана књиа 18 века. Кајалој*, приредили Л. Чурчић и Д. Стошић. Београд, 1963.
23. Јован Томић, „Кад је и с којим смером основана словенска штампарија Димитрија Теодосија у Млецима?“, у *Глас СКА*, 133 (1929), стр. 29-73.
24. Боривој Чалић, „Прилози о Житију Петра Великог Захарије Орфелина“, у *Љетојис СКД Просејетја*, 2010, стр. 258-281.
25. Лаза Чурчић, „Тобожња унијатска штампарија у Трнави“, у *Срћске књије и срћски јисци 18. века*, Нови Сад, 1988, стр. 5-31.
26. Лаза Чурчић, „Штампање српских књига у Епископској штампарији у Римнику 1726-1761“, у *Срћске књије и срћски јисци 18. века*, Нови Сад, 1988, стр. 63-75.
27. Вернер Шмиц, *Südslawischer Buchdruck in Venedig (16-18 Jahrhundert)*, Giessen, 1977.
28. *Шћамйарија у Римнику и обнова шћамйања срћских књиа 1726 (Tipografia din Rîmnic și relvarea tipăririi cărților sîrbești la 1726)*, Нови Сад, 1976.

VENICE AND SERBIAN BOOK

Summary

In the ideal map of the Serbian people cultural geography, Venice has been the westernmost border for a long time, the place where the Serbs used to go back to print their books in the period between the 15th and 19th century. The zenith of the Serbian book history in Venice is related to the activities of the Duke Božidar Vuković Podgoričanin and Teodor and Đurđe Ljubavić in the 16th century, as well as to that of the Greek family Teodosije in the 18th century, who made Venice the central place of the bookselling industry dedicated to the Serbs, through publishing books in the Illyrian script. This study arises from the wish to shed some light on the multi-century Serbian book history in Venice, paying close attention to the circumstances in which the Serbian community lived in Venice, as well as to the specificities of the Venetian printing.

Keywords: Venice, Serbian book, printing, Božidar Vuković, Ljubavić brothers, Dimitrije Teodosije, Zaharija Orfelin

Monika Fin

*Миленко Д. Бурић:
Гравира „Зах. Орфелин“*

*Захарија Орфелин,
илустрација уз монографију
о Петру Великом (1872)*